

Spółdzielczość na północnym Mazowszu przed 1914 r.

Spółdzielczość stać się miała nadzieją i terenem pracy pokoleń polskich społeczników zmuszonych klęską zbrojnych powstań do zmiany orientacji swego działania z etosu walki na etos pracy u podstaw w kraju zacofanym gospodarczo i społecznie. Doświadczenia zaboru pruskiego, gdzie wcześniej rozwijający się (w latach 30-40-tych XIX w.) ruch stowarzyszeniowy integrował polskie społeczeństwo wobec zaborcy, służąc zachowaniu tożsamości narodowej i stanu posiadania, wytyczały wzór zbiorowego działania. Samopomoc społeczna głoszona przez Karola Marcinkowskiego, Karola Libelta i Augusta Cieszkowskiego zaowocowała po paru dziesiątkach lat powstaniem polskiego systemu spółdzielczego, który stanowił szkołę samorządności polskiego społeczeństwa. Program pracy u podstaw stał się aktualny dla wielu regionów ziem polskich, traktowanych przez zaborców jako teren bezwzględnej eksploatacji ludności i naturalnych zasobów kraju.

W zaborze rosyjskim idee spółdzielcze propagował po klęsce powstania styczniowego miesięcznik "Ekonomista", redagowany przez wielu wybitnych przedstawicieli liberalnej inteligencji i burżuazji. Wzory spółdzielczego działania znalazły uznanie w kręgach pozytywistów i były przez nie krzewione w terenie (zasłużyli się w tym m. in. Mścisław Trepka, Józef Kirsztrot-Prawnicki, Aleksander Makowiecki). Również w zaborze rosyjskim dla propagatorów rozwoju spółdzielczości spółdzielnie miały być pomocniczymi organami dla wspólnoty-narodu, służąc celom ogólnym¹. W polskich realiach legalnie działająca spółdzielczość stać się miała według Edwarda Abramowskiego, (autora "Zmowy powszechnej przeciwko rządowi") bazą polskiego ruchu stowarzyszeniowego, a zarazem ruchu niepodległościowego budowanego w oparciu o istniejące polskie placówki, które w warunkach niewoli politycznej przejmować miały funkcje własnego państwa. Spółdzielczy program Abramowskiego² z lat 1907-1912 był unowocześnioną wersją programu wielkopolskich spółdzielców z lat 70-tych XIX w. Odmiennie jednak, niż w zaborze pruskim - na

¹ *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego*, cz. I do 1918 r. pod red. S. Inglota, ZW CRS, Warszawa 1971, s. 242 - 244.

² Z. Świtalski, *Stan wiedzy o życiu i twórczości Edwarda Abramowskiego*, odb. SKN, Warszawa 1979, s. 11.

czoło ruchu wysuwał nie spółdzielczość kredytową, lecz szerzej rozwijającą się (w zaborze rosyjskim i austriackim) spółdzielczość spożywców.

Wzory spółdzielczego działania znalazły u schyłku XIX i na początku XX w. wielu entuzjastów w różnych stronach kraju. Realizowano je także w miastach i na wsi północnego Mazowsza³. Przedstawimy w tym artykule wczesny rozwój różnych dziedzin spółdzielczości: spożywców, kredytowej, oszczędnościowo-pożyczkowej oraz pojawiające się formy spółdzielczości rolniczej. Wniknięcie w problemy rozwoju kooperacji w tym regionie w schyłkowej fazie panowania caratu umożliwiające przede wszystkim materiały statystyczne wytworzone przez ruch spółdzielczy. Uzupełniając potraktowano fragmentaryczne akta dotyczące zakładania spółdzielni w guberniach płockiej i łomżyńskiej z kancelarii warszawskiego generał-gubernatora (AGAD, zespół GGW).

I. Spółdzielczość spożywców

Powstanie pierwszych spółdzielni spożywców związane było z okresem tzw. gorączki kooperacyjnej, jaka pod wpływem propagandy "Ekonomisty" ogarnęła środowiska inteligenckie, burżuazyjne i ziemiańskie w Królestwie Polskim. Ośrodkiem propagandy spółdzielczej stała się Warszawa, gdzie w 1869 r. powstało Stowarzyszenie Spółdzielcze "Merkury" założone przez warstwy zamożniejsze (rzemieślników, drobnych kupców, właścicieli nieruchomości, urzędników i inteligentów) dla najbiedniejszych warstw ludności, nie bez filantropijnych celów⁴. Udział członków był tu w uni dość wysoki - stanowił 10 rb., lecz dla uboższej ludności istniała możliwość spłacenia go w ratach. Po roku Stowarzyszenie liczyło już 1212 członków, dysponowało kapitałem udziałowym ok. 10 tys. rb., prowadziło 3 sklepy spożywcze i 1 sklep rzemieślniczy. Garnęli się do niego przede wszystkim przedstawiciele wolnych zawodów, drobnej burżuazji i drobnomieszczaństwa, lecz uboższa ludność wyrobnicza i robotnicza pozostawała obojętna. I stan ten utrzymywał się aż do wybuchu I wojny światowej. Nie sprzyjało, bowiem rozwojowi spółdzielczości odcięcie od ugruntowanego zwyczaju sprzedaży na kredyt.

Jedną z pierwszych spółdzielni utworzonych w zaborze rosyjskim poza Warszawą było Stowarzyszenie Spożywców i Kasa Pożyczkowa "Zgoda" w Płocku. Stowarzyszenie Spożywców i Kasa Pożyczkowa "Zgoda" powstała zaledwie rok później po Warszawskim Stowarzyszeniu Spółdzielczym "Merkury". Statut płockiego Stowarzyszenia zatwierdził Minister Spraw Wewnętrz-

³ Por. E. Kołodziej, *Spółdzielczość na Mazowszu do 1939 r.*, [w:] Rocznik Mazowiecki, T. XI, Warszawa 1999, s. 123 - 142. Autor więcej uwagi poświęcił okresowi międzywojennemu, wykorzystując akta rady Spółdzielczej z Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

⁴ 100 - lecie Warszawskiej Spółdzielczości Spożywców, ZW CRS, Warszawa 1969, s. 13 - 35.

nych w Petersburgu dn. 11 lutego 1870 r.⁵ Służyć mógł jako wzorcowy, gdyby znaleźli się chętni do naśladownictwa, nie było bowiem jeszcze ustawy normującej rejestrację spółdzielni.

Stowarzyszenie zawiązało 175 członków założycieli, w których gronie znaleźli się miejscowi lekarze, inżynierowie, prawnicy: sędziowie, prokuratorzy, prezesi różnych instytucji, okoliczni obywatele ziemscy oraz nieliczni rzemieślnicy i wyrobnicy. Pierwszemu zebraniu przewodniczył sam gubernator płocki baron Wrangel, bez którego przychylności podobna inicjatywa nie mogłaby urzeczywistnić się. Wybrano wówczas pierwszego prezesa stowarzyszenia właściciela kilku majątków i gorzelni Gustawa Vogla, jego zastępcą (vice prezesem) został znany miejscowy lekarz - społecznik Walerian Jędrzejowski. Te eksponowane, prestiżowe stanowiska były dostępne jedynie dla ludzi majątnych, bowiem w myśl statutu stowarzyszenia (§ 43) prezes i vice prezes zobowiązani byli do złożenia w kasie miejskiej kaucji w wysokości 1300 rb, co wynosiło roczne uposażenie urzędników średniego szczebla. Wymóg złożenia tak wysokiej kaucji, stwarzał, co prawda trudności przy wyborze kierowników stowarzyszenia, lecz zarazem wspierał finansowo nową i pionierską placówkę prowadzącą ryzykowną działalność gospodarczą, dającą nie tylko zyski, lecz również straty.

Statut stowarzyszenia oparty był na wzorach angielskiej spółdzielczości spożywców utrwalonych w opublikowanym w 1862 r. Statucie Stowarzyszenia Sprawiedliwych Pionierów w Rochdale. Stało się ono praktycznym wzorem spółdzielni spożywców, naśladowanym szybko w innych krajach. Udział członkowski w Zgodzie wynosił 5 rb. - znacznie mniej niż w tworzonych później spółdzielniach (10-25 rb.), co stanowiło jednak pokaźną sumę dla warstw gorzej usytuowanych, z myślą o których zakładano to stowarzyszenie. "Zgoda" pomyślana była jako stowarzyszenie demokratyczne, wszyscy członkowie bez względu na to ile posiadali udziałów mieli jednakowe prawa, dysponowali 1 głosem (§ 13). Założyciele przewidywali prowadzenie przez spółdzielnię pracy kulturalno-wychowawczej, część zysków zamierzano przeznaczyć na urządzenie biblioteki. W obawie przed konkurencyjną działalnością mniejszego kupiectwa, wprowadzono w statucie ograniczenie dla osób prowadzących własny handel, które nie mogły być wybierane do zarządu "Zgody" (§ 32).

Założona z wielkim zapałem spółdzielnia przy pomocy przedstawicieli zamożniejszych kręgów społeczeństwa, nie stała się jednak szybko promieniującym dobrym przykładem zachęcającym do naśladowania w bliskim i dalszym sąsiedztwie. Pierwsze 15-lecie istnienia "Zgody" było okresem ustawicznych kłopotów finansowych i wegetacji spółdzielni, która przetrwała dzięki

⁵ J. Żerkowski, *Najstarsze spółdzielnie spożywców w Polsce*, ZW CRS, Warszawa 1964, s. 62.

ofiarności swych członków o nastawieniu filantropijnym⁶. I tak w ciężkim 1881 r. prezesem zarządu wybrany został Władysław hr. Chotomski, istniejące niedobory i straty pokrywał on z własnej kasy, a dysponentem sklepowym mianował doświadczonego rządcę ze swych majątków Schulca. Liczba członków malała, kurczył się fundusz udziałowy, niezbędny do prowadzenia działalności gospodarczej. O ile w 1870 r. spółdzielnia liczyła 220 członków i fundusz udziałowy 1756 rb., to w 1877r. zrzeszonych było już tylko 153 osoby dysponujące 1056 rb. Stan ten utrzymał się przez najbliższe 20-lecie, z tym, że fundusz udziałowy skurczył się jeszcze do 716 rb.⁷. Stowarzyszenie "Zgoda" działało głównie wśród ludzi średniozamożnych, nie zdołało przyciągnąć warstw uboższych z myślą, o których zostało założone. W 1907 r. stwierdzono, wprost: "że, stowarzyszenie nie przyciągnęło uboższej ludności, dla której zostało stworzone"⁸. Oparciem i klientelą spółdzielni nie mogła być tutaj klasa robotnicza jak w większych skupiskach proletariatu miast Europy zachodniej. Na przełomie wieków w Płocku istniały zaledwie niewielkie zakłady przemysłowe, zatrudniające w 1904 r. zaledwie 484 robotników. Pewne ożywienie działalności płockiej "Zgody" nastąpiło ok. 1905 r. na fali wznoszonego zainteresowania spółdzielczością.

Ośrodkiem oddziałującym na rozprzestrzenianie się inicjatyw spółdzielczych na północnym Mazowszu był również Białystok, leżący już na terenie guberni grodzieńskiej i włączony do Cesarstwa Rosyjskiego. U schyłku XIX w. istniał już tam poważny ośrodek przemysłu tkackiego, robotnicy tworzyli organizacje samopomocowe takie jak kasy, na bazie których często powstawały robotnicze kooperatywy.

W 1897 r. w środowisku robotniczym powstało pierwsze Stowarzyszenie Spożywcze w Białymstoku zalegalizowane w następnym roku. Nacisk rusyfikacyjny był tu większy i władze carskie przy rejestracji nakazały ograniczyć działalność spółdzielni do dziedziny handlowej eliminując z niej wszelką pracę kulturalno-oświatową w duchu polskim. Pionierami tej inicjatywy byli miejscowi robotnicy Franciszek Malinowski i Konstanty Świerczewski. Szybko doznali porażki, gdyż pierwsze próby utworzenia kooperatywy nie spotkały się jeszcze ze zrozumieniem miejscowej ludności, nie było też dostatecznych środków na prowadzenie działalności gospodarczej. Po miesiącach agitacji spółdzielczej udało się zebrać chętnych do podjęcia tego wspólnego ryzyka. Pierwszym prezesem stowarzyszenia został Hieronim Liworski, obok niego członkami założycielami zostali: Kazimierz Szymański, Leonard Janeczek, Konstanty Bogucki i Franciszek Brałkowski. I tu udział w spółdzielni był stosun-

⁶ Tamże, s. 61.

⁷ J. Żerkowski, *Najstarsze spółdzielnie spożywców* ..., s. 62 - 63

⁸ Tamże, s. 62.

kowo wysoki, wynosił 10 rb. podobnie jak w wówczas wielu innych spółdzielniach. Spółdzielnia rozwijała się bez większych przeszkód. W 1901 r. liczyła już 191 członków, fundusz udziałowy wynosił 2222 rb., a roczny obrót sięgał sumy 50 tys. rb.⁹ Spółdzielnia była oparciem dla setek robotniczych rodzin, gdy fala strajków na przełomie 1903 i 1904 r. objęła Białostoczczyznę. Wbrew zasadom spółdzielczym udzielano wówczas kredytu, członkowie wybierali towary ze sklepów spółdzielczych, niejednokrotnie do wysokości wpłaconych udziałów, co niebezpiecznie zmniejszało kapitał obrotowy. Podobnie ze względów humanitarnych postępowały i inne robotnicze spółdzielnie. Sprzedaż na kredyt stosowana powszechnie przez handel prywatny była magnesem przyciągającym klientów. Spółdzielnia mimo trudności nie załamała się.

W 1912 r. liczba członków wzrosła do 273 osób. Stowarzyszenie znajdując oparcie i klientelę w mniejszym środowisku robotniczym przetrwało lata I wojny światowej i powojennego chaosu gospodarczego aż po 1921 r. gdy połączyło się w istniejącym od 1919 r. stowarzyszeniem "Zjednoczenie". Prawdziwe zjednoczenie białostockiej spółdzielni spożywców nastąpiło w 1926 r., gdy lokalne spółdzielnie przystąpiły do Związku Spółdzielni Spożywców RP w Warszawie.

Próby nawiązania bliskiej współpracy z innymi stowarzyszeniami z zaboru rosyjskiego podejmowano wcześniej, u schyłku okresu niewoli Stowarzyszenie białostockie i inne rozsiane na Ziemi Białostockiej podjęły w 1911 r. próbę wstąpienia do Warszawskiego Związku Stowarzyszeń Spożywczych¹⁰, co umożliwiłoby nie tylko pomoc ekonomiczną i organizacyjno-patronacką Związkowi, lecz również współudział w pracy społeczno-kulturalnej i dałoby dostęp do Hurtowni Związku. Podobne zamiary włączenia stowarzyszeń Ziemi Białostockiej w orbitę WZSS przejawiało również Towarzystwo Kooperatystów. Jednakże władze carskie udaremniły tę próbę emancypacji miejscowej spółdzielczości, ograniczając zasięg działania WZSS tylko do terenów Królestwa Polskiego.

Białostocka robotnicza spółdzielnia w przededniu I wojny światowej miała już naśladowców w mieście. Do 1905 r. powstało tam kilka robotniczych spółdzielni spożywców, które jednakże nie przetrwały trudności wojennych¹¹. Jedynie stosunkowo duże i okrzepłe już stowarzyszenie powstałe w 1897 r. okazało się trwałe. W latach wojny trudniąc się rozdziałem artykułów kontyngentowych, co było powszechną praktyką robotniczych kooperatyw.

Z danych zbieranych w latach 1902-1903 przez A. Pollacka na temat kooperacji w zaborze rosyjskim i w Małopolsce zachodniej wynika, że na terenie

⁹ *Zarys historii Powszechnej Spółdzielni Spożywców w Białymstoku*, w zbiorach SiB, s. 2, 3, 4, 5, J. Żerkowski, *Najstarsze spółdzielnie spożywców ...*, s. 174.

¹⁰ J. Żerkowski, *Najstarsze spółdzielnie spożywców ...*, s. 174.

¹¹ *Zarys historii Powszechnej Spółdzielni Spożywców w Białymstoku ...*, s. 8-11.

północnego Mazowsza działały wówczas następujące spółdzielnie spożywcze w Płocku, Łomży, w Wólce pod Mławą oraz sklepy spółki spożywczej przy cukrowni w Ciechanowie¹². Było to bardzo niewiele zważywszy na rozległy teren. Pewną przeszkodą były bez wątpienia względy proceduralne trudnej rejestracji sięgającej aż Petersburga. Spółki powstawały i działały w miastach gubernialnych, skupiskach inteligencji, drobnych przedsiębiorców, drobnomieszczaństwa podatkowego na propagandę spółdzielczą. Charakter regionu rolniczego, o nielicznych i rozszaniach ośrodkach przemysłowych sprawił, że nie występowały tu jeszcze sklepy przyfabryczne (jedyne wyjątek w Ciechanowie) działające już w Zagłębiu Staropolskim i Zagłębiu Dąbrowskim.

Warunki polityczne sprawiły, że spółdzielczość spożywców w Królestwie Polskim zaczęła się systematycznie rozwijać dopiero w XX w. Do 1904 r. zaawansowanych zostało przez ministerstwo 49 stowarzyszeń. Wiele z nich prowadziło jednak skromną działalność, nie potrafiły przyciągnąć w swoje szeregi ani ludności robotniczej ani wiejskiej. Skupiały one głównie sfery urzędnicze, ludzi średnio zamożnych, którzy nie wiązali z rozwojem spółdzielni większych nadziei. Wiele ze stowarzyszeń powstałych do 1904 r. - upadło. Jak wynika z późniejszych materiałów, załedwie 22 spółdzielnie przetrwały ten okres¹³.

Dopiero w latach rewolucji 1905-1907 nastąpiło ożywienie ruchu spółdzielczego. W końcu 1906 r. istniało 68 spółdzielni, a już w końcu 1907 r. - około 500, w końcu 1908 r. - 670 z ilością członków - około 90 tys. Najwięcej spółdzielni spożywców powstało na terenie guberni piotrkowskiej, warszawskiej, lubelskiej i łomżyńskiej, głównie w większych ośrodkach przemysłowych lub w ich okolicach¹⁴.

Po rewolucji 1905 r. zaistniały warunki sprzyjające powstawaniu i rejestrowaniu nowych stowarzyszeń spółdzielczych. Ustawa o stowarzyszeniach ułatwiła rejestrację wielu nowych spółdzielni. Nowe warunki działania umożliwiła pewna liberalizacja polityki wobec dążeń emancypacyjnych Polaków, a także fakt powstawania większych ośrodków przemysłowych i robotniczych, gdzie idea kooperacji, zwłaszcza spożywczej trafiła na podatny grunt.

Dużą rolę w propagowaniu idei spółdzielczej w zaborze rosyjskim odegrało założone w 1906 r. w Warszawie Towarzystwo Kooperatystów, którego działalność przejawiała się głównie w publikowaniu prac i artykułów o spółdzielczości oraz prowadzeniu sekcji odczytowej. Towarzystwo Kooperatystów skupiło wokół siebie wielu wybitnych współpracowników - m. in. Edwarda Abramowskiego, Stanisława Wojciechowskiego, Romualda Mielczarskiego, Rafała Radziwiłłowicza, Antoniego Natansona. Od 1906 r. Towarzystwo rozpoczęło

¹² L. Krzywicki, *Stowarzyszenia spożywcze*, Warszawa 1903, s. 298, 299.

¹³ *Zarys historii...*, op. cit., s. 266.

¹⁴ Tamże.

wydawać dwutygodnik "Społem" (od 1911 r. tygodnik), czasopismo teoretyczno-fachowe ruchu spółdzielczego na ziemiach polskich i za granicą.

W październiku 1908 r. Towarzystwo Kooperatystów doprowadziło do zwołania pierwszego, ogólnokrajowego zjazdu przedstawicieli spółdzielni w Warszawie. Utworzono na nim tzw. Biuro Informacyjne, które rozpoczęło działalność w 1909 r. Na jego czele stanęli pionierzy ruchu: Romuald Mielczarski (po latach jeden z wybitnych działaczy "Społem" Związku Spółdzielni Spożywców) oraz Stanisław Wojciechowski (po latach Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej). Biuro Informacyjne Towarzystwa Kooperatystów (utrzymywane ze składek spółdzielni) udzielało porad w sprawach organizacji, udoskonalenia gospodarki spółdzielczej i krzewienia wśród członków idei spółdzielczej, zachęcało do tworzenia nowych placówek pracy spółdzielczej, jej perspektywicznego rozwoju, oparcia na solidnych podstawach. Biuro przygotowywało utworzenie związku spółdzielni spożywców, wydawało podręczniki z dziedziny rachunkowości, organizacji i zasad prowadzenia spółdzielni spożywców, a także prowadziło działalność handlową organizując komisowe, zbiorowe zakupy dla stowarzyszeń. Z inicjatywy działaczy Biura zwoływano zjazdy spółdzielni - w 1910 r. i w 1911 r., na którym powołano Warszawski Związek Stowarzyszeń Spożywczych (WZSS) o charakterze ogólnozaborowym oraz Hurtownię WZSS, stanowiącą solidne ekonomiczne zaplecze spółdzielni, uniezależniające je od prywatnych hurtowników. Późniejsze lata utrzymały trend rozwoju spółdzielczości spożywców w Królestwie Polskim.

Tabela Nr 1

Rozwój organizacyjny Warszawskiego Związku Stowarzyszeń Spółdzielczych w latach 1911-1913.

Lata	Stowarzyszenia	Członkowie
1911	219	28 313
1912	250	34 787
1913	274	40 371

Źródło: *Zarys historii ...*, op. cit., cz. I, s. 267.

Intensywna działalność propagandowa Biura Informacyjnego Towarzystwa Kooperatystów padała na podatny grunt środowisk inteligenckich i drobnomieszczańskich w miastach i osadach północnego Mazowsza. Za sprawą entuzjastów idei kooperacji podejmowano trudy tworzenia spółdzielni i rejestracji ich statutów, umożliwiającej legalną działalność. Jednym z nich był

Franciszek Gryniewicz były urzędnik łomżyńskiego urzędu gubernialnego wyrzucony ze służby podczas rewolucji 1905 r. za udział w wiecach politycznych i zesłany w trybie administracyjnym do guberni wiackiej. Gryniewicz - jak świadczyło poufne pismo gubernatora łomżyńskiego z 1909 r.¹⁵ - dążył wszelkimi sposobami do odrodzenia państwa polskiego, był jednym z inicjatorów uniwersytetu dla wszystkich, a szczególnie zainteresował się możliwościami ruchu spółdzielczego. W głębi cesarstwa nawiązał kontakty z rosyjskimi spółdzielcami, a po powrocie z zesłania uczestniczył w warszawskim Zjeździe Kooperatystów. Później podjął pracę agitacyjną w terenie. Innym aktywnym działaczem był Zygmunt Kmita z Łomży, spiritus movens miejscowej spółdzielni publikujący swe uwagi kooperatysty na łamach "Społem"¹⁶.

Pojawieniu się pierwszych spółdzielni spożywców na wsiach sprzyjała działalność radykalnego odłamu inteligencji i ruchu ludowego skupionego wokół pisma "Zaranie". W tym kręgu publicystykę spółdzielczą o zasięgu ogólnokrajowym podjęła przyszła wielka pisarka Maria Dąbrowska, zafascynowana ideami Edwarda Abramowskiego.

Zachowane w kancelarii warszawskiego generała gubernatora akta guberni warszawskiej, płockiej i łomżyńskiej¹⁷ umożliwiają wgląd w rozprzestrzenianie się tego ruchu na ziemiach północnego Mazowsza w 1909 r. - w okresie wzmożonej działalności Biura Informacyjnego Towarzystwa Kooperatystów i przed I Zjazdem Kooperatystów, na fali zakładania nowych stowarzyszeń.

Tabela 2.

Spółdzielnie powstałe w guberni płockiej w 1909 r.

Lp.	Lata zatwierdzenia statutu	Miejscowość	Nazwa
1.	8 II 1909	wieś Lentowo, pow. Płocki	Stowarzyszenie Spożywców „Przyszłość"
2.	2 II 1909	Ciechanów	Spółdzielnia „Spójnia"
3.	3 IV 1909	Mława	Spółdzielnia „Przezorność"
4.	3 IV 1909	wieś Rokicie pow. Lipnowski	Spółdzielnia „Zapobiegliwość"
5.	8 IV 1909	Ryjun	Spółdzielnia „Zgoda"
6	8 IV 1909	wieś Gąsocin pow. Ciechanowski	Spółdzielnia „Zgoda"

¹⁵ AGAD zespół GGW, sygn. 6975, k. 14.

¹⁶ „Społem" 1911, nr 5, s. 2-3; 1912, nr 26, s. 6-7.

¹⁷ AGAD, GGW, sygn. 6830, 6835, 6833.

7	3 VI 1909	Lipin	Spółdzielnia Spożywców Wspólnota Siewców
8	29 VI 1909	wieś Orozymowo pow. Płocki	Spółdzielnia Spożywców „Jedność”
9	16 IX 1909	wieś Dobrzewice, pow. Lipnowski	Spółdzielnia Spożywców „Nasz sklep”
10.	10 XII 1909	wieś Koziebrody, pow. Sierpecki	Spółdzielnia Spożywców „Przyszłość”

Źródło: AGAD, GGW, 6835, k. 1 - 10.

Tabela 3.

Spółdzielnie powstałe w guberni łomżyńskiej w latach 1907-1909.

Lp.	Lata zatwierdzenia statutu	Miejscowość	Nazwa
1	9 I 1909	wieś Wiśniewo, pow. ostrołęcki	Stowarzyszenie Spożywcze
2.	20 I 1909 powst. 1908	wieś Goworowo pow. ostrołęcki	Stowarzyszenie Spożywcze
3.	24 I 1909	wieś Białe Błoto pow. ostrołęcki	Stowarzyszenie Spożywcze
4.	24 I 1909	Łomża	Stowarzyszenie Spożywcze
5.	24 I 1909	wieś Piątница	Stowarzyszenie Spożywcze
6.	30 I 1909	wieś Selniun pow. makowski	Stowarzyszenie Spożywcze
7.	22 II 1909	wieś Rżaniec pow. makowski	Stowarzyszenie Spożywcze
8.	27 II 1909	wieś Uchanowił pow. makowski	Stowarzyszenie Spożywcze
9.	4 III 1909	Seliuń pow. makowski	Stowarzyszenie Spożywcze
10.	12 II 1909	wieś Wykrot pow. ostrołęcki	Stowarzyszenie Spożywcze
11.	5 IV 1909	Dąbrówka Wielka pow. makowski	Stowarzyszenie Spożywcze
12.	5 IV 1909	wieś Dąbrówka pow. makowski	Stowarzyszenie Spożywcze
13.	7 IV 1909	wieś Rżaniec pow. makowski	Stowarzyszenie Spożywcze

14.	15 IV 1909	wieś Wielkie Szyby pow. makowski	Stowarzyszenie Spożywcze
15.	28 IV 1909	wieś Krasnosiłka pow. makowski	Stowarzyszenie Spożywcze
16.	14 V 1909	wieś Wykrot pow. ostrołęcki	Stowarzyszenie Spożywcze
17.	24 V 1909 powst. 1907	wieś Brok, gm. Orło pow. ostrowski	Stowarzyszenie Spożywcze
18.	24 V 1909	wieś Wojny - Szyby pow. makowski	Stowarzyszenie Spożywcze
19.	17 VI 1909	wieś Krasnosielec pow. makowski	Stowarzyszenie Spożywcze
20.	4 VII 1909 powst. 1907	Szubin	Stowarzyszenie Spożywcze
21.	4 VII 1909 powst. 1907	Ostrołęka	Stowarzyszenie Spożywcze
22.	9 VII 1909 powst. 1907	wieś Jedwabno pow. koleński	Stowarzyszenie Spożywcze
23.	28 VIII 1909	wieś Dłuszebło pow. ostrowski	Stowarzyszenie Spożywcze
24.	12 IX 1909	wieś Tronisz pow. ostrołęcki	Stowarzyszenie Spożywcze
25.	13 XI 1909	wieś Świdwiborek pow. Ostrołęcki	Stowarzyszenie Spożywcze
26.	17 XI 1909	wieś Długosiedło pow. ostrowski	Stowarzyszenie Spożywcze

Źródło: AGAD. GGW. 6833, k. 1-27.

Nowe stowarzyszenia to przede wszystkim kooperatywy spożywcze o radosnych nazwach: Przyszłość, Spójnia, Zgoda, Jedność, Przeworność itp. Stosunkowo niewiele, (bo zaledwie jedno stowarzyszenie spożywcze Przebój) powstało na terenie północnym warszawskiej guberni, obejmującej północne Mazowsze - we wsi Strzegoczyn, gminy Gołębie, pow. pułuski¹⁸. Tłumaczyć to można faktem, że w samej Warszawie i okolicy wcześniej powstawały już tego rodzaju stowarzyszenia. Znacznie obficie przedstawia się w tym okresie ruch spółdzielczy w guberni płockiej - gdzie przybyło ogółem 10 nowych spół-

¹⁸ AGAD. GGW, sygn. 6830, k. 16.

dzielni m. in. w miastach: Ciechanowie, Mławie, Rypinie, Lipinie oraz w guberni łomżyńskiej - łącznie 26 nowych inicjatyw, w tym stowarzyszenia w Łomży, Szubinie, Ostrołęce i okolicy, być może związane z pracą w terenie Franciszka Gryńiewicza. Wśród nowych spółdzielni pojawiają się stosunkowo często kooperatywy wiejskie, świadcząc o rozszerzeniu się idei spółdzielczych z miast i miasteczek na wieś. Enigmatyczność danych zawartych w tych urzędowych wykazach rejestrowanych kooperatyw nie pozwala niestety wnikać głębiej w ich skład socjalny, dostrzec założycieli ani też podjąć próbę oceny działalności gospodarczej i dalszych losów. Pewne jest, że placówki te aktywizowały miejscowe środowisko, stanowiły legalne miejsce pracy nie tylko gospodarczej, ale i społeczno-wychowawczej ukierunkowanej na doraźną korzyść i dalszą perspektywę o charakterze ogólnym.

Więcej danych o spółdzielniach spożywców działających w latach poprzedzających I wojnę światową na terenie guberni płockiej i łomżyńskiej, zawierają materiały Stanisława Wojciechowskiego, publikowane jako *Statystyka Stowarzyszeń Spożywczych* należących do WZSS.

Ukazują one już ustabilizowane, okrzepłe spółdzielnie ok. 28 w obu guberniach, co stanowiło ok. 10% ogółu spółdzielni zrzeszonych w WZSS z terenu całego Królestwa Polskiego. Prawie połowę z nich stanowiły spółdzielnie stosunkowo niewielkie wiejskie. Spółdzielnie tzw. "mieszane" to najczęściej stowarzyszenia działające w miastach i osadach skupiające niekiedy nawet ponad 100 członków. Warunki gospodarczo-społeczne regionu sprawiły, że poza większymi ośrodkami przemysłowymi Białostocki region nie było spółdzielni robotniczych, a istniejące spółdzielnie skupiały głównie inteligencję, drobno-mieszczaństwo oraz chłopów. Liczebnością i działalnością gospodarczą wyróżniały się wspomniane już płożka "Zgoda" oraz "Spójnia" z Mławy i "Oszczędność" z Przasnysza a w guberni łomżyńskiej "Pierwsze Stowarzyszenie Spożywcze" w Łomży oraz spółdzielnie z Kolna, Ostrowa i Makowa.

Powyższe zestawienia statystyczne świadczą o stałym, choć powolnym wzroście liczby członków spółdzielni oraz stabilizowaniu się ich sytuacji materialnej. W przededniu wybuchu I wojny światowej w obu guberniach liczba członków spółdzielni spożywców przekroczyła już 4 tys., co stanowiło ok. 10% rzeszy spółdzielców z WZSS. Spółdzielczość spożywców pojawiła się w miastach, osadach i na wsi, stanowiąc nowy komponent miejscowych środowisk i życia gospodarczego. Łączne obroty spółdzielni sięgały już niebagatelnych sum 300-400 tys. rb.

Silne ekonomicznie spółdzielnie podejmowały charakterystyczną dla tego ruchu działalność społeczno-wychowawczą, oświatową. W ślady najstarszej płockiej spółdzielni "Zgody" podążały inne stowarzyszenia. I tak przy "Spójni" w Mławie powstała jedyna w mieście społeczna, publiczna biblioteka ciesząca się dużym zainteresowaniem, co w okresie niewoli narodowej miało bardzo

istotne znaczenie¹⁹. Dobrze gospodarujące spółdzielnie stawały się zarazem dobrymi przykładami spółdzielczego działania, krzewiły idee kooperatywności i stanowiły ich potwierdzenie.

II. Spółdzielczość kredytowa, oszczędnościowo - kredytowa

Koncepcja podniesienia stanu gospodarczego kraju przez pozytywistów, zakładała oparcie jednostkowych inicjatyw w ruchu stowarzyszeniowym, zwielokrotniającym siły i możliwości oddziaływania. Szczególna rola przypadać miała w tym dziele kooperacji kredytowej, oszczędnościowo-pożyczkowej, będącej rozrusznikiem rozmaitych inicjatyw gospodarczych, dostarczającej kapitału na prowadzenie interesów w różnej skali.

Nie przypadkiem pierwsze takie stowarzyszenie powstałe w 1869 r. w Warszawie nosiło nazwę Kasa Pożyczkowa Przemysłowców Warszawskich. Założycielami jej byli głównie miejscowi rzemieślnicy i przemysłowcy. Udział członkowski był stosunkowo wysoki, wynosił 50 rb. (płatne ratami), a członkowie mogli posiadać więcej niż 1 udział. Kasa szybko rozwijała się, w 1873 r. zrzeszała już przeszło 2 tys. członków, wkłady szybko wzrastały, dywidenda wynosiła 10-12% przekazując nawet możliwość rozdysponowania jej na nowe pożyczki, toteż kasa lokowała swe kapitały w bankach²⁰. Do jednych z najstarszych podobnych stowarzyszeń należało także Towarzystwo - Oszczędnościowo - Pożyczkowe w Płocku (1870), Grójeckie Towarzystwo Zaliczkowo - Wkładowe (1872) oraz Kasa Pożyczkowa w Pułtusk (1887)²¹.

Dobry przykład zachęcał do naśladownictwa. W latach 1870-1888 kilka podobnych kas powstało na prowincji, w gubernialnych miastach Królestwa. Na terenie północnego Mazowsza takie kasy powstały w Płocku, Łomży oraz Pułtusk i Ciechanowie²². Ich zakres działalności był bardzo szeroki: dyskontowały weksle, udzielały pożyczek hipotecznych i pod zastaw papierów wartościowych, otwierały rachunki bieżące, udzielały pożyczek spłacanych ratami, zabezpieczonych udziałami członkowskimi, wkładem oszczędnościowym, należnościami za wykonane prace. Obowiązywały w nich stosunkowo niższe, 25 rb. udziały. Przeznaczone były przede wszystkim dla drobnych przemysłowców, rzemieślników i kupców. W 1889 r. cesarskie ministerstwo skarbu zaniepokojone wzrostem kapitałów owych kas, mogących stać się oparciem dla innych inicjatyw społeczeństwa polskiego, zabroniło zakładania dalszych ta-

¹⁹ J. Kownacki, *70 lat spółdzielczej biblioteki*, „Społem” 1987, nr 24, s. 14.

²⁰ *Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego* ..., t. I, s. 249; E. Kołodziej, *Spółdzielczość na Mazowszu* ..., s. 123 - 124.

²¹ E. Kołodziej, *Spółdzielczość na Mazowszu* ..., s. 123, 124.

²² Tamże. Szerzej o tym: E. Kołodziej, *Spółdzielczość na Mazowszu* ..., s. 124 - 127.

Spółdzielnie spożywców w guberni płockiej w latach 1911 - 1913

Tabela 4

Lp.	Gubernia płocka	Rok założenia	Skład członków	1911		1912		1913	
				Liczba członków	Obrót w rb.	Liczba członków	Obrót w rb.	Liczba członków	Obrót w rb.
1.	Blickowa „Zgoda”	1908	wiejskie	60	7.061	59	7.224	-	-
2.	Ciechanów „Łydynia”	1907	mieszane	84	17.498	119	22.882	126	31.233
3.	Dobrzejowice „Nasz sklep”	1909	wiejskie	62	19.613	72	24.748	72	28.716
4.	Gogle Wielkie „Gwiazda”	1908	wiejskie	42	8.330	43	6.991	48	13.027
5.	Grudzińsk	1908	wiejskie	50	14.619	75	20.193	74	15.764
6.	Koziebrody „Przyszłość”	1908	-	-	-	59	9.620	56	6.928
7.	Łętowo „Przyszłość”	1908	wiejskie	51	6.000	64	6.680	64	6.261
8.	Mława „Spójnia”	1909	mieszane	142	12.376	158	17.027	173	27.218
9.	Orozymów „Jedność”	1909	wiejskie	64	8.569	64	8.712	48	9.174
10.	Płock „Zgoda”	1870	mieszane	931	103.513	1.080	130.976	1.151	191.879
11.	Pszasnyśz „Oszczędność”	1911	mieszane	164	21.901	211	35.257	232	42.624
12.	Skrwilno „Spółka”	1910	wiejskie	86	14.772	84	15.922	88	18.167
13.	Skąpe „Jedność”	1910	mieszane	94	8.503	93	15.639	108	17.201
14.	Szpetat Dolny	1911	mieszane	-	-	80	10.118	80	11.252
Razem		-	-	1.830	242.755	2.261	331.980	8.320	419.444

Źródło: S. Wojciechowski, *Statystyka .../ WZSS 1911 r.*, Warszawa 1912, s. 10; *Statystyka .../ WZSS 1912 r.*, Warszawa 1913, s. 22; *Statystyka .../ WZSS 1913 r.*, Warszawa 1918, s. 29.

Tabela 5

Spółdzielnie spożywców w guberni łomżyńskiej w latach 1911 - 1913.

Lp.	Gubernia łomżyńska	Rok założenia	Skład członków	1911		1912		1913	
				Liczba członków	Obrót w rb.	Liczba członków	obróć w rb.	Liczba członków	Obrót w rb.
1.	Czerwin	1906	wiejskie	135	14.868	143	15.806	160	14.425
2.	Dąbrowa Wielka „Miara”	1909	wiejskie	64	7.361	65	7.774	68	935
3.	Gąsek „Praca”	1907	wiejskie	262	7.834	269	7.783	256	10.513
4.	Krasnosielc „Zorza”	1909	mieszane	105	11.242	112	10.267	144	13.068
5.	Kolno	1906	mieszane	168	32.874	170	38.939	243	38.124
6.	Łomża „I - sze Stowa. Spożywcze”	1902	mieszane	-	-	300	63.694	311	89.086
7.	Maków „Jutrzenka”	1907	mieszane	113	40.106	151	47.758	165	59.451
8.	Nagoszewo „Jutrzenka”	1907	wiejskie	75	4.064	74	3.745	74	3.222
9.	Ostrów	1912	mieszane	-	-	141	8.905	152	20.397
10.	Płoniawy „Dobrobyt”	1904	mieszane	109	8.145	109	8.754	-	-
11.	Sokoły	1907	mieszane	130	13.826	-	-	143	14.851
12.	Szeluń „Nazew”	1909	wiejskie	80	3.500	81	8.010	171	8.624
13.	Szelków „Posiew”	1907	wiejskie	43	13.074	50	15.075	54	15.512
14.	Zatemby Kościelne „Łączność”	1908	wiejskie	80	9.036	82	9.072	83	9.898
Razem		-	-	1.830	242.775	1.884	258.364	2.024	304.804

Źródło: S. Wojciechowski, *Statystyka /.../ WZSS 1911 r.*, Warszawa 1912, s. 14; *Statystyka /.../ WZSS 1912 r.*, Warszawa 1913, s. 23; *Statystyka /.../ WZSS 1913 r.*, Warszawa 1918, s. 29 - 30.

kich spółek, a istniejącym zaleciło przekształcenie się w towarzystwa wzajemnego kredytu. Jednak kasy w Warszawie, Łomży i Puławsku nadal prowadziły działalność w dotychczasowej formie.

Formą spółki zbliżoną do banku akcyjnego były towarzystwa wzajemnego kredytu wzorowane na stowarzyszeniach typu Schulze z Delitzsch. Prowadziły interesy o szerokim i różnorodnym zakresie, najczęściej operacje wekslowe, inkasa, przekazy, redyskonto, przyjmowały depozyty, prowadziły lombardy, pośredniczyły między członkami a bankami. Opierały się na jednorazowo wpłacanych udziałach członkowskich, których wysokość (10-20%) uzależniono od wysokości przeznaczonego członkowi kredytu. Pierwsze tego typu stowarzyszenie Warszawskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu powstało w 1871 r. Zarówno kasy przemysłowców jak i towarzystwa wzajemnego kredytu stanowiły najzasobniejszy w Królestwie typ spółdzielni. Ich skład narodowościowy był najczęściej mieszany: polsko-żydowski. Poważny udział operacji wekslowych w działalności tych towarzystw przyciągał do nich często ludzi prowadzących spekulacyjną działalność handlową i w miarę upływu czasu przewaga elementu kapitalistycznego wyraźnie zwiększyła się.

Potrzeby drobnego rzemiosła, przemysłu i wolnych zawodów, a więc w zasadzie ludności miejskiej zaspokajały towarzystwa drobnego kredytu tzw. oszczędnościowo-pożyczkowe²³. Nie udzielały one kredytu handlowego i kupcy nie mogli być ich członkami. Kapitał założycielski powstawał z udziałów członkowskich, które zamykały się w granicach 10-100 rb., a uzyskana pożyczka nie mogła przekroczyć 300 rb. Pierwsze takie stowarzyszenie powstało w Płocku w 1870 r.

W latach 80-90 tych XIX w. obserwowano zastój spowodowany głównie trudnościami stwarzanymi przez administrację carską²⁴. Nie pozwalano też istniejącym stowarzyszeniom na przyjmowanie ludności wiejskiej. Uznano, bowiem, że w miastach wystarczyć winny towarzystwa wzajemnego kredytu, a na wsi gminne kasy (zamknięte instytucje stanowe niebędące spółkami).

Szerszy rozwój kooperacji pieniężnej w zaborze rosyjskim stał się możliwy dopiero po 1904 r. gdy została przyjęta w Petersburgu opinia Rady Państwa o instytucjach drobnego kredytu. Odtąd na mocy wydanego prawa Minister Finansów zaczął zatwierdzać i ogłaszać w zbiorze praw i rozporządzeń rządowych Cesarstwa Rosyjskiego różne wzorcowe statuty dla instytucji drobnego kredytu. W 1905 r. ogłoszono dwa wzorcowe statuty dla instytucji powstających na zasadach spółdzielczych obowiązujących i w granicach Królestwa Polskiego²⁵. W 1909 r. działało już w Królestwie 359 takich spółek, w 1912 r. -

²³ *Zarys historii...*, op. cit., s. 251.

²⁴ Tamże.

²⁵ E. Tymiński, *Stan kooperacji pieniężnej w Królestwie Polskim* [w:] *Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s. 57 - 58.

704, a w 1913 r. - 740²⁶. Jak zauważył E. Kołodziej, spółdzielnie tego typu najbardziej rozpowszechnione były w guberni warszawskiej²⁷. W 1911 r. z 315 spółdzielczych towarzystw oszczędnościowo - pożyczkowych, aż 70 z 68 tys. członków działało na tym terenie, co uwarunkowane było silnym oddziaływaniem propagandy spółdzielczej i stanem majątkowym ich członków. Dla porównania - w uprzemysłowionej guberni piotrkowskiej odnotowano wówczas 51 stowarzyszeń²⁸. Słabiej natomiast spółdzielczość oszczędnościowo - pożyczkowa rozwijała się w północnych powiatach Mazowsza. W guberni płockiej w 1913 r. funkcjonowało zaledwie 8 stowarzyszeń, zrzeszających ok. 9,8 tys. członków z kapitałem ok. 54 tys. rb.²⁹

Spółdzielczość oszczędnościowo-pożyczkowa, kredytowa ze względów formalno-prawnych zaczęła rozwijać się później i nieco wolniej niż inne gałęzie spółdzielczości. Jeszcze przed I wojną światową rozmieszczenie spółek było raczej przypadkowe, niż planowe, związane najczęściej z inicjatywą miejscowych społeczników z kręgu duchowieństwa, ziemiaństwa, inteligencji. Zazwyczaj pierwsze spółki powstawały w miastach w związku z działalnością gospodarczą przemysłowców, rzemieślników i kupców. Z większych miast, takich jak: Warszawa i Płock kooperacja oszczędnościowo-pieniężna i kredytowa stopniowo przenosiła się do mniejszych miast, osad, by w końcu docierać na wieś w postaci kas pożyczkowych (towarzystw pieniężnych) tworzonych w oparciu o kółka rolnicze.

Orientacyjne dane dotyczące tej formy spółdzielczości na północnym Mazowszu zawierają tabele 6 i 7.

Tabela 6.

Rozmieszczenie poszczególnych rodzajów spółdzielni kredytowych na północnym Mazowszu w 1912 r.

Gubernia	Towarzystwa oszczędnościowo-pożyczkowe	Towarzystwo kredytowe	Towarzystwo wzajemnego kredytu	Kasy porzyczkowe przemysłowców
Łomżyńska	38	7	2	1
Płocka	14	27	3	-
Razem	52	34	5	1

Źródło: Przegląd Współdzielczy" 1913, nr 6, s. 2.

²⁶ Tamże, s. 59.

²⁷ E. Kołodziej, *Spółdzielczość na Mazowszu* ..., s. 127.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

Tabela 7.

Spółki oszczędnościowo-pożyczkowe i kredytowe na północnym Mazowszu w 1912 r.

Gubernia	Ilość spółek	Ilu mieszkańców przypada na 1 spółkę	Ilość uczestników	Przeciętna liczba uczestników	Na 1000 mieszkańców należy do spółek
Łomżyńska	52	130.000	21.496	410	31
Płocka	40	170.000	34.710	870	49
Razem	92	300.000	56.206	1.280	80

Źródło: E. Tymiński, *Stan kooperacji pieniężnej w Królestwie Polskim*, [w:] *Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s. 60, 62.

Ogółem w dwóch guberniach w 1912 r. istniały zaledwie 92 spółki rozsiadane w miastach i na wsi zrzeszające 56.206 członków. Nie było to wiele, stanowiło odbicie stosunków gospodarczych na tym ubogim rolniczym terenie, o niewielkiej jeszcze liczbie zakładów przemysłowych. Oceniając stan kooperacji pieniężnej w Królestwie Polskim w przededniu I wojny światowej Emil Tymiński stwierdził: "Mimo woli nasuwa się /.../ wniosek, że zainteresowanie współnictwem w kraju jest jeszcze nieznaczące, że korzystają z kredytu wyłącznie prawie tylko ci, którzy na razie potrzebują gotówki, i że nasze spółki nie zdołały dotąd zachęcić szerokich warstw ludności do korzystania z kredytu dla wytwórczej pracy. Obecnie biorą ci, którzy z powodu jakiegoś nieszczęścia, wypadku, trafu, zmuszeni są udać się po pożyczkę. Stronią zaś ci, którzy dobrowolnie, bez żadnego przymusu, rozumiejąc korzyści taniego i dogodnego kredytu, powinni brać pieniądze, intensywniej pracować i wytwarzać nowe wartości"³⁰. I stąd stan ten znajdował potwierdzenie w miastach i miasteczkach północnego Mazowsza.

III. Formy spółdzielczości rolniczej

Upowszechnianiu kooperacji na wsi torowały drogę stowarzyszenia mające na celu podniesienie stanu gospodarczego kraju. Powstałe w 1858 r. Towarzystwo Rolnicze, szybko w 1859 r. zwróciło uwagę na możliwości tkwiące w tej formie zbiorowego działania dostosowanych do lokalnych potrzeb. W 1859 r. na wolnych zebraniach Towarzystwa skupiającego sfery ziemiańskie poruszono sprawę spółek i uchwalono, że zawiązywanie spółek rolnych "obywatelskich" jest

³⁰ Tamże, s. 63.

potrzebą krajowego rolnictwa³¹. W ślad za słowami poszły czyny, gdy wkrótce zawiązano "Dom zleceń rolników płockich". Zadaniem "Domów zleceń" była sprzedaż komisowa dostarczonych towarów wyprodukowanych w majątkach stowarzyszonych w tym kierunku szła aktywność handlowa Towarzystwa Rolniczego. Domy zleceń dostarczały im także rozmaitych produktów, przyjmowały depozyty i prowadziły czynności kredytowo-bankowe. Towarzystwo Rolnicze przygotowywać miało dla tych instytucji fachowców kształconych własnym kosztem za granicą. Zainteresowanie Towarzystwa wykraczało poza sferę operacji handlowych zgodnie ze statutowymi celami zmierzało ku propagowaniu nowych metod upraw i hodowli.

Pod egidą Towarzystwa Rolniczego zawiązała się spółka do sprowadzania z Holandii bydła mlecznego. Towarzystwo wsparło ją swym funduszem i ułatwiło uzyskania z Banku Polskiego kredytu na zakup bydła³². Zorganizowano także 5 spółek leśnych dla utrzymania fachowców - techników leśnych i wprowadzenia racjonalnej gospodarki leśnej³³.

Wydarzenia polityczne 1863-1864 r. uniemożliwiły wkrótce szeroko nacełowaną działalność gospodarczo-oświatową Towarzystwa Rolniczego. Dopiero ogłoszenie tymczasowych przepisów o Stowarzyszeniach wydanych w 1906 r. na fali swobód wywalczonych przez rewolucję 1905 r., umożliwiło działalność towarzystwa rolniczego odtworzonego jako związek towarzystw okręgowych całego Królestwa Polskiego. Centralne Towarzystwo Rolnicze, utworzone w dniu 11 marca 1907 r. miało na celu zespolenie usiłowań i prac ziemian, rolników zrzeszonych w towarzystwach rolniczych i okręgowych, dla podniesienia "stanu rolniczego" i wszystkich dziedzin gospodarki rolnej. W statucie deklarowano m. in.: "szerzenie i popieranie idei kooperacji rolniczej", przede wszystkim zaś towarzystw rolniczych okręgowych i kółek włościańskich oraz organizację związków stowarzyszeń zawodowych. Zapowiadano pośredniczenie w zbycie i zakupie produktów, a także ułatwienie w sprowadzaniu i nabywaniu narzędzi, płodów rolnych i zwierząt gospodarskich³⁴.

Przy wydziale społeczno-ekonomicznym CTR powstała odrębna sekcja kooperatyw rolniczych. Zajęła się ona sprawą nawiązania stosunków pomiędzy kółkami rolniczymi a syndykatami rolniczymi i towarzystwami wzajemnych ubezpieczeń, podjęła dzieło ujednolicenia sprawozdań rachunkowych zrzeszonych instytucji i spółek, zachęcała do upowszechnienia wśród włościan

³¹ W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego (1858-1861)*, Warszawa 1904, t. I; *Centralne Towarzystwo Rolnicze i Włościańskie Kółka Rolnicze w Królestwie Polskim*; [w:] *Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich...*, t. I, Warszawa 1904, s. 91, 93.

³² *Centralne Towarzystwo Rolnicze* ..., s. 91.

³³ Tamże.

³⁴ *Centralne Towarzystwo Rolnicze* ..., s. 100.

budownictwa ogniotrwałego i popularyzowała ubezpieczenia od ognia³⁵.

Sprawy propagowania kooperacji znalazły się również w orbicie zainteresowań Wydziału Mleczarskiego CTR, który zajmował się organizacją krajowego mleczarstwa, zalecając zwłaszcza spółdzielczą formę tworzenia mleczarni i zrzeszeń hodowców. Również Wydział Kółek Rolniczych wiele uwagi poświęcał różnym spółkom tworzoną przy tych organizacjach. W sierpniu 1913 r. otwarto w Warszawie Biuro Drobnym Stowarzyszeń Rolniczych, mające służyć pomocą wszelkiego rodzaju drobnym stowarzyszeniom rolniczym z wyjątkiem kółek rolniczych i stowarzyszeń mleczarskich, posiadających w ramach CTR osobne wydziały³⁶.

Analiza zestawienia sprawozdań z działalności okręgowych towarzystw rolniczych w 1912 r. ukazuje bogatą, wielokierunkową pracę gospodarczą i wychowawczo-oświatową. Znaczna część dochodów towarzystw i praca dydaktyczna została zużyta na zaspokojenie potrzeb drobnym rolników.

Tabela 8.

Działalność okręgowych Towarzystw Rolniczych zrzeszonych w CTR na północnym Mazowszu w 1912 r.

Nazwa Towarzystwa Rolnicze	Ilość członków	Ogólny dochód w 1912 r.	Rozchód w 1912 r.	W 1912 r. rozchód większy %	Wygłoszono referatów
Ciechanowskie	120	12.990	12.990	75	4
Ziemi Dobrzyńskiej	84	6.723	6.818	69	4
Łomżyńskie	52	3.830	4.093	400	2
Ostrołęckie	35	2.123	2.097	20	3
Ostrowskie	24	822	1.213	70	4
Płockie	162	12.961	11.283	92	6
Pułtuskie	115	3.709	3.108	-	4
Wysoko Mazowieckie	23	900	900	348	7
Razem	615	44.058	42.502	*	34
	17,75%	30,85%	30,86%		
Ogółem CTR 32 towarzystwa	3.464	142.820	137.723	50%	143

* rubryka nie sumuje się

Źródło: *Centralne Towarzystwo Rolnicze i Włościańskie Kółka Rolnicze w Królestwie Polskim* [w:] *Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s. 109.

³⁵ Tamże, s. 101.

³⁶ *Centralne Towarzystwo Rolnicze* ..., s. 102, 103, 104.

Wśród 32 okręgowych towarzystw rolniczych zrzeszonych w CTR na północnym Mazowszu działało 25%, co świadczyło o popularności tego typu zrzeszeń, o ugruntowaniu się już w przededniu I wojny światowej idei wspólnej pracy ziemiaństwa w celu poprawy gospodarki swych majątków, a także i kraju. Pomiedzy 8 miejscowymi towarzystwami liczebnością i dochodami a także zasięgiem oddziaływania wyróżniały się towarzystwo płockie, pułtuskie i ciechanowskie, funkcjonujące w oparciu o spopularyzowane wcześniej wzory społecznego, obywatelskiego działania. Dynamiką działalności gospodarczej szczególnie wyróżniały się towarzystwa łomżyńskie i wysoko mazowieckie. Ustępowały im w tym względzie towarzystwa płockie, ciechanowskie i ostrołęckie.

W zasięgu oddziaływania towarzystw rolniczych powstawały i rozwijały się kółka rolnicze skupiające włościan, działające pod patronatem ziemiaństwa. Zrzeszały one łącznie 615 członków, co stanowiło prawie 18% ogółu CTR. Łączny dochód i rozchód miejscowych towarzystw przekraczał sumę 40 tys. rb., co stanowiło ponad 30% w globalnych dochodach i rozchodach CTR.

Pod względem organizacji kółek rolniczych Królestwo Polskie wzorowało się na Poznańskim, nie organiczając działalności kółek do jednej tylko miejscowości, rozszerzając ją na okoliczne tereny. Żywiłowo rozwijający się po 1905 r. ruch stowarzyszeniowy na wsi przejął pod swe wpływy Centralne Towarzystwo Rolnicze, które w 1907 r. utworzyło specjalny Wydział Kółek Rolniczych.

Analiza stanu i działalności kółek rolniczych CTR na północnym Mazowszu w 1912 r. ukazuje ośrodki oddziaływania wzorów wspólnej pracy gospodarczo-społecznej, jakimi były miasta i okręgi: ciechanowski, płocki, łomżyński, dobrzyński, pułtuski i ostrowski. Na tym terenie działało 205 kółek rolniczych, (co stanowiło przeszło 22% kółek rolniczych CTR) zrzeszających 7155 członków, czyli 23,81% ogółu gospodarczy w tej organizacji w zaborze rosyjskim. Jak świadczą zestawione dane, kółka rolnicze podejmujące wspólną pracę gospodarczą i wychowawczo-oświatową stawały się czynnikami postępu cywilizacyjnego na wsi. Postęp w metodach gospodarowania wiódł do propagowania upowszechniania przedsięwzięć spółdzielczych: stowarzyszeń kredytowych, prób wspólnych zakupów i zbytu, użytkowania narzędzi, tworzenia spółdzielczych mleczarni. Dziewięć mazowieckich kółek rolniczych założyło łącznie 59 stowarzyszeń pieniężnych i 39 spółdzielczych mleczarni, co stanowiło odpowiednio 11,32% i 27,33% tego rodzaju placówek pod egidą CTR w Królestwie.

Zaznaczyć przy tym należy, że CTR nie było wówczas jedyną organizacją zrzeszającą kółka rolnicze. Obok niego działały w zaborze rosyjskim kółka zrzeszone w Towarzystwie Kółek Rolniczych im. Staszica, znajdujące się w sferze wpływów "zaraniarskiego" ruchu ludowego.

Stan i działalność kółek rolniczych CTR na północnym Mazowszu

Tabela 9

Okręg	Ilość gmin w okręgu	Ilość ludności wiejskiej	Ilość kółek rolniczych	Ilość członków kółek					
				Ogółem	Ubezpieczających się od ognia	Zakład doświadcz. nawozownie	Biorących udział w kursach	Uczestniczących w wycieczkach	Podających gospodarstwo lustracji
Ciechanowski	35	214.446	43	1.812	163	90	22	70	56
Łomżyński	32	190.826	5	488	19	37	16	5	8
Ostrołęcki	11	72.148	11	480	9	47	7	9	7
Ostrowski	12	69.513	17	548	5	10	6	1	6
Płocki	27	131.603	40	1.229	221	111	31	61	72
Puławski	19	134.292	23	810	40	39	59	1	16
Płoński	13	75.115	18	396	5	6	41	2	13
Wysoko Mazowiecki	9	64.657	8	338	4	11	2	-	3
Ziemia Dobrzyńska	33	138.141	30	1.054	123	59	69	110	27
Razem	191	1.090.741	205	7.155	589	410	255	259	208
		16,01%	22,55%	23,81%					
Ogółem w zaborze rosyjskim CTR 32 okręgi	1.188	6.811.380	909	30.050	2.468	1.623	1.812	1.655	1.104

Źródło: Centralne Towarzystwo Rolnicze i włościańskie kółka rolnicze w Królestwie Polskim [w:] *Ruch współdzielczy na ziemiach polskich*, Lwów 1916, s. 114 - 115.

Działalność kótek								
Okręg	Kółka prenumerowały czasopisma	założyły stowarzyszenia pieniężne	założyły mleczarnie współdzielcze	używały siewników	wspólnie używały maszyn i narzędzi	wspólnie zakupiły nawozów sztucznych worków:	nasion korcy	maszyn i narzędzi
Ciechanowski	247	8	6	43	32	4.077	22	57
Łomżyński	184	15	2	10	14	959	89	10
Ostrołęcki	109	3	6	13	25	2.630	40	43
Ostrowski	124	7	2	7	10	3.435	2	9
Płocki	306	11	2	61	40	852	44	32
Puławski	230	4	2	9	13	1.108	67	13
Płoński	48	1	4	11	7	24.147	382	143
Wysoko Mazowiecki	957	5	2	4	8	1.253	17	56
Ziemia Dobrzyńska	238	5	13	70	41	2.096	70	33
Razem	1.581	59	39	228	190	41.557	733	396
Ogółem w zaborze rosyjskim CTR 32 okręgi	7.145	423	142	1.336	809	126.276	3.031	2.578

Warunki polityczne sprawiły również, że ruch ludowy w Królestwie Polskim rozwijał się stosunkowo później aniżeli w Galicji, po rewolucji 1905-1907 r. Hasła społeczno-kulturalnej emancypacji chłopów głosił początkowo Polski Związek Ludowy, na który duży ideowy wpływ wywarł Edward Abramowski, entuzjasta wielkich możliwości integracyjnych ruchu spółdzielczego. Możliwość przejścia do nowego ustroju społecznego poprzez kooperatywy głosiła też następna organizacja Związek Młodej Polski Ludowej, który w 1906 r. przystąpił do organizowania odrębnych chłopskich kółek rolniczych, ściśle związanych z ruchem ludowym. Dla propagowania dążeń ruchu ludowego wiele zrobiło pismo "Zaranie" wydawane od 1907 r. przez Maksymiliana Malinowskiego. Pod hasłem "Sami sobie" - "Zaranie" odwoływało się do własnych sił chłopów, było wyrazem ich postępującej emancypacji spod wpływów klas posiadających i kleru. Ekonomiczne i kulturalne inicjatywy chłopów opierały się na własnych kółkach rolniczych, im. S. Staszica, których liczba wzrosła z 50 do 138 kółek zrzeszających 6 tys. członków przed I wojną światową³⁷. Powstawały przeważnie na terenach silnych wpływów "zaraniarzy" - głównie w guberniach warszawskiej i lubelskiej, w powiatach pułuskim i puławskim. Nie dysponujemy niestety dokładnymi danymi, co do działalności. Szacuje się, że w 1914 r. działało w Królestwie ogółem ok. 1400 kółek zrzeszających ok. 66 tys. członków, (czyli ok. 4-5% ogółu gospodarzy) wyróżniających się kulturą i poziomem intelektualnym³⁸.

Pomimo różnic ideologicznych kółka CTR i Towarzystwa Kółek Rolniczych im. S. Staszica miały zbliżony program prac, wychodząc z założenia, że jest ono "punktem wyjścia i oparcia dla wszelkiej pracy zbiorowej na wsi", skąd wywodzą się projekty, nowych prac i nowych organizacji³⁹. Duże znaczenie przywiązywano w tym kręgu do rozwoju inicjatyw spółdzielczych integrujących środowisko, dostarczających środków i umożliwiających prowadzenie pracy społeczno-wychowawczej, oświatowej. W oparciu o organizacje kółek tworzonego różnego typu spółdzielnie, zwłaszcza mleczarskie, kasy oszczędnościowe i sklepy, zakładano koła gospodyń wiejskich i koła młodzieżowe.

Ruch zaraniarski przywiązywał wielką wagę do prowadzenia pracy oświatowej wśród chłopów, a zwłaszcza wśród młodzieży wiejskiej. Na początku XIX w. rozgłos zyskały sobie kursy w Pszczelinie pod Warszawą kierowane przez Jadwigę Dziubińską⁴⁰, wychowujące chłopskich działaczy, ognisko budzącego się w Królestwie ruchu ludowego. W 1905 r. w Kruszyńku pod Włocławkiem powstało podobna szkoła dla dziewcząt wiejskich, a w 1909 r. dar

³⁷ J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, Warszawa 1974, s. 96.

³⁸ J. Borkowski, A. Gurnicz, *Kółka rolnicze w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978, s. 231.

³⁹ J. Bartyś, *Kółka rolnicze w Królestwie Polskim*, s. 96.

⁴⁰ I. Kosmowska, *Dziubińska Jadwiga*, PSB, t. VI, s. 184 - 185.

Aleksandry z Sędzimirów-Bąkowskiej umożliwił powstanie drugiej szkoły dla dziewcząt wiejskich w Gołotczyźnie, w powiecie ciechanowskim⁴¹. Wkrótce szkoły oświaty ludowej wzmocniła placówka w Sokołówku oraz szkoła w Brotnem, w folwarku ofiarowanym przez Aleksandrę Bąkowską i funduszem zebranego z okazji jubileuszu 25-lecia pracy społecznej Aleksandra Świętochowskiego. Uczniowie i uczennice - przyszli działacze wiejscy - rekrutowali się z najbardziej aktywnej i rozbudzonej intelektualnie młodzieży. Na interesującym nas terenie pracę oświatową rozwijało również Towarzystwo Kółek Rolniczych im. Staszica, organizując w 1913 r. w Pułtusk kursy zimowe, swoisty "uniwersytet chłopski". Tematem wykładów były głównie sprawy postępu rolniczego wiążanego z propagowaniem spółdzielczości. Wykładowcami byli m. in. wybitni spółdzielcy: Stanisław Wojciechowski, Zygmunt Chmielewski i Ludwik Krzywicki⁴².

W obrębie płockich inicjatyw spółdzielczych powzięto w 1905 r. próbę utworzenia kobiecego koła "Jedność" założonego przy włościańskiej spółce rolniczej w guberni płockiej. Obok koła kobiecego (przy kółku włościańskim) "Przedświt" w Siedzowie, w powiecie garwolińskim, było to jedno z pierwszych kół gospodyń wiejskich w zaborze rosyjskim, docierające z propagandą postępu cywilizacyjnego i idei spółdzielczych do kobiet wiejskich szczególnie zaniedbanych pod względem oświatowym. Koło "Jedność" łączyło zadania gospodarcze ze społeczno-wychowawczymi. Naukę i propagowanie racjonalnej gospodarki domowej, odżywiania i wychowywania dzieci i młodzieży łączyło z troską o cele ogólnonarodowe: równouprawnieniem narodowym, nauką ojczystych dziejów, walką ze zgubnymi nałogami. W zakresie swego działania stworzyło możliwość wspólnego zarobkowania i zbytu wytworzonych towarów w sposób zorganizowany, zakładano bowiem: "uczenie wyplatania koszyków, kobiałek, kapeluszy, robienia koronek i w ogóle robót rozmaitych, których można dokonywać w długie zimowe wieczory i zajmując się pożytecznie i przynależając dochodów"⁴³. Był to pierwszy krok w kierunku krzewienia idei spółdzielczych w połączeniu z pracą oświatowo-wychowawczą u podstaw na wsi.

Przedstawiona analiza rozwoju różnych form spółdzielczości na północnym Mazowszu potwierdza pewne prawidłowości rozwoju tego ruchu w zaborze rosyjskim. Ilościowo dominowała i tu spółdzielczość spożywców roz-

⁴¹ R. Kociowa, *Irena Kosmowska*, Warszawa 1960, s. 46 - 48.

⁴² Tamże, s. 46.

⁴³ *Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich*, op. cit., s. 111, 112.

przestrzeniająca się w latach poprzedzających wybuch I wojny światowej z większych ośrodków miejskich (takich jak Warszawa, Płock, Łomża, Ciechanów) o tradycjach obywatelskiego działania, na wieś. Rolniczy charakter tych ziem sprawiał, że na podatny grunt trafiała tu propaganda nowoczesnego, racjonalnego gospodarowania, podejmowana początkowo przez ziemiaństwo grupujące się w towarzystwach rolniczych, a później przez wyemancypowany spod ziemiańskiego patronatu zaraniarski ruch ludowy. Do wspólnej pracy jednoczyć miała spółdzielczość, umożliwiającą nie tylko poprawę położenia materialnego, lecz również fundamentalną pracę oświatowo - wychowawczą o dalekosiężnym celu narodowym. O zrozumieniu i nadziejach pokładanych w zbiorowym działaniu świadczyło pojawienie się na wsi i rozprzestrzenianie różnych organizacji gospodarczo-społecznych: towarzystw rolniczych i kółek włościńskich. Pod względem liczby i efektów działania tych organizacji północne Mazowsze nie pozostawało w tyle za innymi regionami w kraju. Również nie odbiegał od stanu innych ziem Królestwa stosunkowo powolny rozwój instytucji kredytowych, przyjmujących się w tej części kraju z trudem, inaczej niż w Poznańskim i Galicji, nie dysponującymi jeszcze większymi kapitałami. W braku własnych kapitałów upatrywać można właśnie trudności w tworzeniu rozmaitych instytucji dochodowych, "spółek zarobkowych", inwestujących w produkcję i handel.

Analiza danych statystycznych dotyczących inicjatyw spółdzielczych na północnym Mazowszu świadczy, że propaganda kooperacji głoszona od lat 60-tych XIX w. padała tam na podatny grunt i po paru dziesiątkach lat - gdy sytuacja polityczna umożliwiła szerszą legalną działalność publiczną - kraj szybko pokrywał się siecią różnych placówek spółdzielczych. Były one bez wątpienia ośrodkami integrującymi miejscowe społeczeństwo do wspólnej pracy, niosły nadzieję na podniesienie stanu gospodarczego kraju, najpierw we własnym małym kręgu sąsiadów, służyły pracy oświatowo-wychowawczej dla lepszej narodowej przyszłości, krzewiły postęp cywilizacyjny. W przededniu I wojny światowej, niosącej wielkie zniszczenia, dezorganizację życia gospodarczego, ale i odrodzenie własnego państwa, stanowiły fundament, na którym budowano ruch spółdzielczy już w II Rzeczypospolitej, po ustabilizowaniu się sytuacji gospodarczej.